

ELS ESTUDIS URBANS A PALMA A TRAVÉS DE 100 ANYS D'HISTÒRIA DE LA CIUTAT

Gabriel Alemany i Morell

ABSTRACT

The development of Palma in the last hundred years is only half of the content of present research. The other half is about the development of «urban thought» during the same period. Over these years the physical growth of the city has given rise to the appearance of new intellectual approaches to the urban reality of Palma.

PRESENTACIÓ I AGRAÏMENTS

El present treball fou realitzat durant el curs acadèmic 1984-85, per a l'assignatura de Tipus C (quadrimestral) **Els Estudiis Territorials a Catalunya**, que imparteix el professor Dr. Enric Lluch i Martín, a la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona.

La distància física va esser sens dubte el principal problema a l'hora de consultar el material bibliogràfic que constituïa l'objecte del treball. Aquesta primera part de recollida d'informació s'hagué de fer amb certa pressa durant el període de vacances de Pasqua, donat que bona part de la bibliografia existent no es trobava a la capital catalana. Però, si en els inicis em vaig haver d'enfrontar amb el problema de la

relativa mancança bibliogràfica, també és cert que algunes entrevistes personals m'animaren a superar els obstacles. Així, per exemple, el Dr. Ribas Piera, de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona i persona directament implicada en el tema, em va prestar la més generosa col·laboració. També Antoni Font, director de l'Escola d'Arquitectura del Vallès, em dedicà el seu temps i m'aconsellà en tot el que pogué. He d'agrair també l'amabilitat de què féu mostra el sociòleg Jesús Vicens quan em deixà la seva obra (tesina, no editada) que de tanta ajuda em seria per a la realització del treball. I, en últim lloc, recordar l'extraordinària dedicació i entrega del qui actuà com a director del treball, Enric Lluch, sense el qual hagués estat del tot impossible que aquest arribàs a bon fi.

INTRODUCCIÓ

Al llarg d'aquestes pàgines es pretén mostrar la relació existent entre la història urbana de Palma dels dos últims segles i l'evolució que durant aquest període de temps ha sofert la producció intel·lectual referent a la pròpia ciutat. Aquesta relació s'entén, idealment, com una interacció dialèctica, és a dir, actuant en ambdós sentits: la dinàmica urbana influïnt sobre els

plantejaments teòrics i aquests, alhora, incidint en l'evolució de la ciutat. Molt sovint, però, veurem com la realitat s'ha imposat a les teories i als projectes, els quals no han estat més que intents desesperats per donar solució als problemes creats per un creixement desordenat de la ciutat. Però la veritat és que de tot n'hi ha hagut un poc i també ens trobam amb obres rellevants que han qüestionat allò que de cert i d'inqüestionable tenia la ciutat per als ciutadans de cada època.

Quan hem recollit l'àmbit temporal comprès pels dos últims segles, ho hem fet per una raó històrica fonamental: és a partir dels inicis del segle passat quan Palma comença a sortir de l'estancament en què havia romàs per tants de segles (pensem que fins ben entrat el segle XVIII Palma no tornarà a tenir els 32.000 habitants que havia tingut en el segle XIV) i es presenta la necessitat d'emprendre importants reformes urbanes. Durant el segle XIX aquestes reformes seran tan sols de caràcter puntual, no per això menys estratègiques; però, amb el canvi de segle, es durà a terme la reforma substancial que marcarà el naixement de la ciutat moderna: ens referim a l'enderrocament de les murades i a la subsegüent extensió d'un pla d'exemplar.

El capítol de les fonts de la nostra investigació mereix igualment unes paraules prèvies. Diguem aquí que hem recollit tota quanta obra impresa referent al tema se'ns ha aparegut. La diversitat, quant a l'aproximació metodològica, prova del caràcter pluridisciplinari de la «qüestió urbana», ha estat la tònica dominant (ens hem trobat amb obres d'arquitectes i d'enginyers, altres de geògrafs i de sociòlegs, altres d'historiadors i d'estudiosos de l'Art, etc.). Però de la cinquantena de treballs que hem recollit (de dimensions també molt diverses) tan sols una sèrie l'hem considerada com a més representativa de cada moment i així ens hem facilitat la tasca d'anàlisi. La primera obra que tractam —ESTADA, Eusebi: La ciudad de Palma (Palma. Tous, 1885)— ja se situa a les darreries del segle passat, però la problemàtica que tracta (la necessitat d'enderrocar les murades per possibilitar el creixement de la ciutat) és expressió del procés de progressiva densificació que visqué la ciutat al llarg del segle XIX. Al llibre

d'Estada es condensa tota una forta polèmica que alçà moltes veus, i aquí el consideram el més clar exponent de l'última etapa que precedí el naixement de la ciutat moderna.

Per acabar amb aquesta introducció, no estaria de més que justificàssim d'alguna manera l'oportunitat del tema sobre el qual hem treballat i que aquí presentam. Vincular producció intel·lectual i realitat territorial sembla una bona manera d'entrar en el camí de la investigació, en aquest cas geogràfica: fent com un estat de la qüestió s'entra en el concieixement d'allò que sobre el tema ja s'ha publicat i així ja no es corre el perill de partir de zero. La problemàtica urbana de la ciutat de Palma ha estat l'àmbit concret en el qual hem aplicat la nostra investigació. Les raons d'aquesta elecció les hauríem de cercar en el paper rellevant que ocupa Palma en el conjunt de l'illa, així com en l'extensió progressiva del fenomen urbanitzador arreu del territori illenc. Palma ha sofert al llarg del nostre segle un fortíssim procés urbanitzador, procés que ha vingut de la mà del creixement econòmic assolit mitjançant el desenvolupament del sector turístic i d'altres sectors arrossegats per aquell. D'aquesta manera Palma ha passat de representar una tercera part de la població total de l'illa, a principis de segle, a més de la meitat d'aquesta població, en l'actualitat. Aquesta concentració de població s'ha traduït, en el terreny urbanístic, en una macrocefàlia de Palma en el conjunt del territori illenc, fins arribar a implicar el creixement de la ciutat a la totalitat del paisatge mallorquí. És a dir, que el protagonisme que juga Palma en les qüestions territorials del conjunt de l'illa és un fet sobre el qual no cal insistir.

A continuació incloem una relació, per ordre cronològic d'aparició, del conjunt d'obres que han arribat a les nostres mans. Malgrat que no hi siguin totes, ni molt meys, sí que podem afirmar que es tracta d'una sèrie representativa del què, sobretot al llarg del segle XX, s'ha anat fent. Com dèiem abans, tan sols algunes d'aquestes obres han estat objecte de la nostra anàlisi; de tota manera, però, amb aquesta relació ens podem fer una primera idea de la quantitat i de la qualitat dels «estudis urbans» que al llarg d'aquest temps s'han produït.

1.- ELS ESTUDIS URBANS DE PALMA A PARTIR DE L'OBRA D'EUSEBI ESTADA: RELACIÓ, PER ORDRE CRONOLÒGIC, DE LES OBRES QUE HAN CONSTITUÏT L'OBJECTE DE LA INVESTIGACIÓ

- (1) ESTADA, Eusebi: *La ciudad de Palma. Su industria, sus fortificaciones, sus condiciones sanitarias y su ensanche. Con un apéndice sobre las condiciones que han de reunir las viviendas para ser salubres.* Palma. J. Tous-Editor, 1892 (primera edició, 1885).
- (2) QUADRADO, José M^o: *Ensayos Religiosos, Políticos y Literarios.* Palma. Amengual y Muntaner, 1984.
- (3) ESTELRICH, Pedro: *Mis Campañas.* Palma. B. Rotger, 1901.
- (4) COLEGIO MÉDICO-FARMACÉUTICO DE PALMA: *Trabajos leídos en las veladas científico-literarias celebradas los días 14 y 28 de agosto de 1902 con motivo de la inauguración del derribo de las murallas.* Palma. Impr. de las Hijas de J. Colomar, 1902.
- (5) CALVET Y GIRONA, Bernardo: *Proyecto de ensanche de la ciudad de Palma de Mallorca. Memoria.* Palma, Amengual y Muntaner, 1909.
- (6) ALEÑÁ, Jaime: *Reforma de Palma. Anteproyecto.* Palma. Amengual y Muntaner, 1916.
- (7) ALEÑÁ, Jaime: *La Ciutat ha seixanta anys.* Imp. La Sinceridad. Sóller, 1918.
- (8) BENNAZAR, Gaspar: *Reforma de Palma. Primera Sección: Plaza y Mercado del Olivar. Memoria núm. 1: explicación del Proyecto.* Palma. Amengual y Muntaner, 1921.
- (10) LIGA DE AMIGOS DEL ARTE: *Por el decoro artístico de Palma.* Sóller. Imp. de J. Marqués Arbona, 1926.
- (11) FORTEZA, Guillem: *La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna.* Palma. Estampa Soler Prats, 1931.
- (12) OLIVER, Miquel dels Sants: *La Reforma de Palma. Hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa.* Palma. Imp. Mossèn Alcover, 1950.
- (13) ALOMAR ESTEVE, Gabriel: *La Reforma de Palma. Hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa.* Palma. Imp. Mossèn Alcover, 1950.
- (14) VERDAGUER, Màrius: *La Ciutat Esvaïda.* Palma. Ed. Moll, 1977. (publicat per primera vegada l'any 1953, en castellà, amb el títol de «La Ciudad desvanecida»).
- (15) ZAFORTEZA Y MUSOLES, Diego: *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico* (4 vol.). Palma. Ajuntament de Palma, 1953, 1954, 1957 i 1960.
- (16) ESCALAS REAL, Jaime: *Aquella Ciudad de Palma. Evocación gráfica de la ciudad de últimos del siglo XIX y primeros del XX y su comparación con la actual.* Palma. Imp. Mossèn Alcover, 1954.
- (17) AYUNTAMIENTO DE PALMA: *PGOU de 1963. Memoria Justificativa.*
- (18) SANTANER MARÍ, Juan: *Historia del Arrabal de Santa Catalina.* Palma. Gráficas Miramar, 1967.
- (19) EQUIP ENCARREGAT DE LA REVISIÓ DEL PGOU: «Análisis de la ciudad de Palma de Mallorca». *Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma de Mallorca* (Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación) núm. 667-668. Palma, 1970.
- (20) RIBAS Y PIERA, Manuel (o altres): «Turismo y Urbanismo en Palma de Mallorca». *Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma de Mallorca.*, núm. 669. Palma, 1970.

- (21) BARCELÓ PONS, Bartomeu: «Palma de Mallorca, capital insular». *Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma*, nº 669. Palma, 1970.
- (22) RIBAS Y PIERA, Manuel: *Plan General de Ordenación Urbanística de Palma de Mallorca*. Palma, 1973.
- (23) QUINTANA PEÑUELA, Alberto: «Espacio y sociedad en Mallorca». *Mayurqa*, vol. XII. Palma, 1974.
- (24) SEGUÍ AZNAR, Miguel: *La Arquitectura modernista en Baleares*. Palma. Edicions Cort, 1975.
- (25) *Estudio Socio-Económico y Análisis Urbanístico de «Es Jonquet»*. Departamento de Geografía de la Fac. de Filosofía y Letras de Palma; Colegio de Arquitectos de Cataluña y Baleares. Delegación de Baleares; Gabinete de Estudios Sociales, S.A. (GADESO S.A.) de Palma; Escuela de Asistentes Sociales de Palma de Mallorca. Palma, 1976.
- (26) VERD, Sebastià: «Ciutat de Mallorca, passat i futur». *Lluc*, num. 675. Palma, 1977.
- (27) C.O.A.C.B. i GADESO S.A.: *Plan de actuación en barriadas. Encuesta de opinión*. Palma. Ayuntamiento de Palma, 1978.
- (28) MUNTANER MARIANO, Lleonard: «Un model de ciutat preindustrial. La Ciutat de Mallorca al segle XVIII». *Trabajos de Geografía*, núm. 34 (Miscelánea 1977-78). Departamento de Geografía, Fac. de Filosofía y Letras. Universidad de Palma de Mallorca. Palma, 1978.
- (29) QUINTANA PEÑUELA, Alberto: *El sistema urbano de Mallorca*. Palma. Ed. Moll, 1979.
- (30) GARCÍA DELGADO, Carlos: «Ciutat de Mallorca: evolución y permanencia del Centro Histórico». *2C Construcción de la Ciudad*, núm. 13. Barcelona, 1979.
- (31) VICENS, Jesús: *Análisis de los Planes Generales de Ordenación Territorial de Palma de Mallorca. Evolución de su planeamiento y de su filosofía*. Tesina presentada a la Facultad de Sociología, Madrid, A.A. 1978-79. (?)
- (32) BRUNET, Joan; SEGUÍ, Magdalena: «La percepció de l'espai urbà pels adolescents: el cas de Palma». *Trabajos de Geografía* núm. 36 (Miscelánea 1979-80). Departamento de Geografía. Universidad de Palma de Mallorca. Palma, 1980.
- (33) FUENTES I RIERA, Joan B.: «La problemática de las murallas en el crecimiento de la Ciutat de Mallorca». *Trabajos de Geografía*, núm. 36. Palma, 1980.
- (34) SEGUÍ PONS, Joana M.: «El transport col·lectiu urbà a Palma a finals del segle XIX». *Mayurqa*, núm. 19. Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat de Palma de Mallorca. Palma, 1980.
- (35) EQUIPO DEL PUIG DE SANT PERE DEL C.O.A.C.B. DE PALMA: *La degradación de los centros históricos. Causas estructurales del deterioro del hábitat y métodos de actuación de la burguesía frente a este problema*. Reproducido por S.E.R.U. (Secció d'estudis de la realitat urbana). Palma, 1980 (?).
- (36) CANTARELLAS CAMPS, Catalina: *La Arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Palma. Gráficas Miramar, 1981.
- (37) SEGUÍ AZNAR, Miguel: «Propuestas urbanísticas de Gaspar Bennazar». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 835. Palma, 1981.

- (38) PICORNELL, Climent; RIOS, Pere; SUREDA, Jaume: *Conèixer Palma: 1.- Història i evolució urbana de la ciutat; 2.- Morfologia i estructura urbana de la ciutat; Suplement dels quaderns núm. 1 i 2: Plànols*. Ajuntament de Palma. Departament de Dinàmica Educativa. Palma, 1983.
- (39) SEGUÍ AZNAR, Miquel (a cura de): *Guillem Forteza: estudis sobre arquitectura i urbanisme*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.
- (40) DUBON PRETUS, M. Lluïsa: «El Polígon de Llevant. Estudi d'un barri». *Elements*. Palma, 1984.
- (41) ROCA, Joana: «Puig de Sant Pere. Primera rehabilitació a Ciutat de Mallorca». *Habitatge*, núm. 1. Patronat Municipal de l'Habitatge de Barcelona. Barcelona, 1985.
- (42) PICORNELL, Climent: *Itinerari per Ciutat*. Ed. «La Caixa». Palma, 1985.

En aquest capítol hauríem de fer algunes puntualitzacions respecte dels criteris que ens han guiat a l'hora de fer la present selecció. Perquè, si bé dèiem que hem recollit «totes» les obres que referent al tema se'ns han aparegut, cal insistir que el tema que ens ocupa és la relació existent entre l'evolució urbana de Palma i l'evolució de la producció intel·lectual referent a la pròpia ciutat. Conseqüentment, seguint aquest criteri de contemporaneïtat entre les dues variables que analitzam, restaran a fora del nostre àmbit aquells estudis urbans fets durant el període que ens ocupa però dirigits a èpoques anteriors de la ciutat (així per exemple les obres de Rosselló Bordoy sobre els orígens de la ciutat o les d'altres historiadors medievalistes o de l'Edat Moderna). També hem procurat decantar aquelles obres que fan referència tan sols a aspectes monumentals de la ciutat. Constatam la seva existència però no entrem en la seva anàlisi. Aquí es pretén bàsicament donar llum a un rerefons urbanístic (és a dir a un marc físico-estructural) a partir d'una sèrie d'escrits més o menys teòrics. Aquest no és el cas... d'una obra tan recent i d'interès tan inqüestionable com la nova revisió del PGOU, que en el moment present es troba en fase d'aprovació provisional. Malgrat la nostra bona voluntat, i pels motius de llunyania a què abans ens referíem, ens ha estat del tot impossible entrar a considerar aquesta obra que, ben segur, ens hauria donat les claus del present urbà de Palma en el marc de la seva evolució més recent.

2.- EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE PALMA

Arribats a aquest punt, intentarem ara d'establir un esquema de periodització dels dos-cents anys darrers d'història urbana de Palma. I

ho farem a partir de les dades de població de què disposam i que presentam recollides en els gràfics que s'adjunten.

Del Gràfic núm. 1 deduïm en primer lloc que ja des de 1800 la ciutat creixerà de forma ininterrompuda fins al moment present. Les diferències que s'observen al llarg de l'evolució fan referència al «ritme» d'aquest creixement, el qual seguirà una progressiva acceleració fins pràcticament els últims anys, moment en què es frenarà sensiblement.

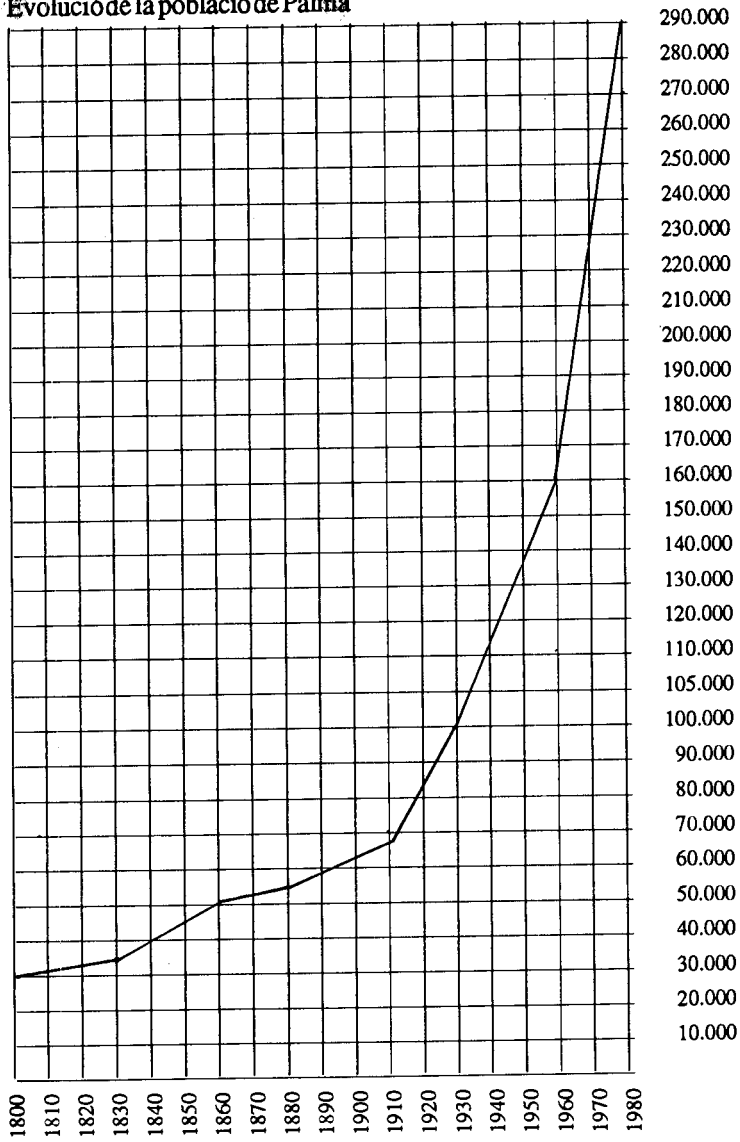
Així, distingim d'entrada els següents grans períodes o etapes:

- 1.- De 1830 a 1910. La ciutat creix a una mitjana anual aproximada d'uns 380 habitants (380 hab./any).
- 2.- De 1910 a 1960. La mitjana anual del creixement durant aquest període és d'uns 1.830 hab./any.
- 3.- De 1960 a 1985. És l'època del creixement eufòric. La mitjana anual supera els 6.300 hab./any. Aquesta etapa última, que es defineix per l'«explosió» del creixement, visqué també la caiguda de la progressió —la tan anomenada «crisi»— i l'estancament amb tendència a la baixa. Per això distingirem dues subetapes:
 - 3.1.- De 1960 a 1976: conjuntura de creixement (7.348 hab./any).
 - 3.2.- De 1977 a 1985: la població encara creix, si bé ara tan sols amb una mitjana de 4.317 hab./any. L'any 1976 ja es deixa veure que el creixement de Palma respecte de l'illa està tocant els límits (gràfic núm. 3). Fins al 1983 es mantindrà aquesta situació, i baixarà espectacularment el «grau de macrocefàlia» al 1984.

Seguidament veurem com aquesta evolució de la ciutat es reflecteix en els «estudis urbans» de cada moment.

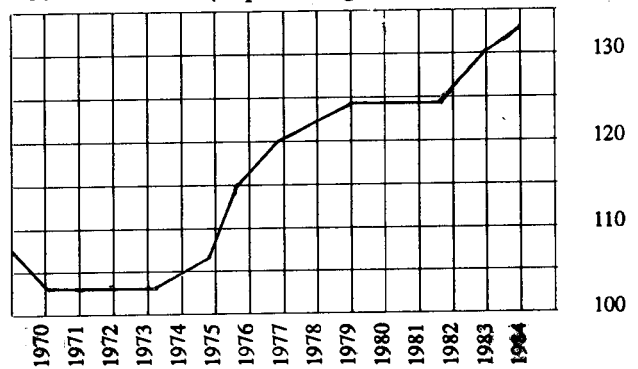
Gràfic 1

Evolució de la població de Palma

Gràfic 2

Població de Palma (en percentatges)

Font: Memoria Comercial y de Trabajos. C.O.C.I.N. de Palma de Mallorca

3.- EVOLUCIÓ DE LA CIUTAT I EL SEU REFLEX EN L'ÀMBIT DEL «PENSAMENT URBÀ»

Retornant a la relació bibliogràfica que abans presentàvem, ara, però, contemplant-la en el marc de la periodització que acabam de proposar, se'ns presenta la següent distribució del conjunt de les obres en els diversos períodes (distribució que no obceix a un criteri cronològic estricte, sinó que considera els aspectes de contingut de les obres per incloure-les en un o altre període).

Anomenarem la primera etapa (1830-1910) com la de «la contenció del creixement» —més envant s'explicarà el perquè—. La problemàtica característica dels estudis urbans d'aquesta etapa és la necessitat d'enderrocar les murades per donar sortida al creixement de la ciutat. De la relació inicial, resten incloses dins d'aquesta etapa les obres de (1) a (5).

La segona etapa (1910-1960) l'anomenarem «la Ciutat Moderna: etapa del creixement moderat». La seva producció intel·lectual s'orienta principalment a donar solucions al problema de les relacions entre el Casc Antic i l'Eixample (problema que té el seu origen en el propi Pla d'Eixample de Calvet). Incloem aquí les obres de (6) a (16).

Ens referim a la tercera etapa (1960-1985) amb l'expressió: «la Ciutat es menja l'Illa». La primera subetapa (1960-1976), o «etapa del creixement accelerat», se centra en la problemàtica de l'«explosió» urbana, del creixement incontrolat de la superfície de la ciutat (necessitat de consolidar les fortes expectatives de sòl urbà). Entrarien dins d'aquesta les obres (17) a (24), afegint-hi la (29). La segona subetapa (1977-1985) es defineix per l'estancament del creixement, provocat per la crisi que afectà el sistema econòmic general. Els temes dominants seran ara els estudis de barris quant al nivell d'equipaments, anàlisis crítiques del procés d'urbanització anterior, estudis sobre el concixement i l'ús de la ciutat per part dels ciutadans, etc., és a dir, una producció més diversificada, pròpia d'una situació equilibrada —o «estancada»— i d'un context cultural molt més ric.

Passem ara a tractar cada un d'aquests períodes amb un poc més de detall i, sobretot, a analitzar algunes d'aquestes obres que ens verifiquin l'evolució que a grans trets acabam d'assenyalar.

3.1.- Primera etapa (1830-1910): «la contenció del creixement»

3.1.1.- Evolució de la ciutat

Durant aquests prop de cent anys, l'evolució urbana de Palma es defineix per un procés de continus esforços encaminats a donar solucions a les contradiccions sorgides entre una estructura urbana heretada del segle XVI i una realitat social nova amb ànsies de creixement. El tret essencial d'aquella estructura urbana era el recinte emmurallat que tancava la ciutat protegint-la dels perills de l'exterior; però, la vida ciutadana del segle XIX ja començava a qüestionar la necessitat d'aquella tanca protectora. El fort creixement demogràfic obligà part de la població a traslladar-se a l'exterior de la ciutat, quan la densitat d'aquesta ja s'havia fet insuportable (durant la segona meitat de segle la població d'intramurs creix en un 27%, mentre que la de fora ho fa en un 250% —font: Memòria Pla Calvet—). Això provocà la proliferació de raval fora dels límits marcats per les «zones polèmiques» (1). A conseqüència també d'aquesta excessiva densificació, s'arribà a una situació, a l'interior de la ciutat, en què les condicions higièniques eren deplorables. El tràfic rodat, cada cop més abundant, trobava obstacles en una xarxa viària de carrers estrets i tortuosos. Aquestes i altres causes motivaren les reformes urbanes del segle XIX (s'obriren els carrers de Conquistador, del Palau, de Colon, i les places de Quadrado i de l'Olivar). Però aquestes reformes parcials, per si mateixes, no podien donar solució al problema de fons, que era la necessitat d'expansió de la ciutat, en conflicte amb la protecció oficial envers el recinte emmurallat. Serien necessaris bastants d'anys perquè el poder es convencés de l'interès que podia reportar a la ciutat l'enderrocament. Des del 1865, quan s'iniciaven les primeres peticions en aquest sentit, passant pel 1872, quan s'enderrocava «excepcionalment» el tram que anava del moll fins a les drassanes, s'hauria d'esperar al 1893 per a l'acord municipal de sol·licitar l'enderrocament al Govern, i al 1902 perquè aquest el concedís i donàs la corresponent Reial Ordre.

3.1.2.- Evolució dels estudis

Dissortadament, és escassa la informació de què podem disposar sobre els estudis urbans del segle XIX. Segurament, la major part d'aquesta producció intel·lectual s'hauria de rescatar dels diaris de l'època i es tractaria majoritàriament d'articles d'opinió més que no pas de treballs científics.

(1) «Zones polèmiques»: tres trinxes de 1.250 mts. d'amplària conjuntament, que corrien paral·leles al cinturó emmurallat per la seva part exterior. Als seus terrenys hi havia diversos impediments legals per a l'edificació.

Aquest no és el cas, però, de l'obra de l'enginyer de camins Eusebi Estada: *La ciudad de Palma* (veure relació bibliogràfica inicial). Aparentada el 1885, suposaria el moment de màxim ressò de les veus favorables a l'enderrocament —reivindicació, per altra part, que es deixava sentir aleshores a moltes ciutats de l'Estat espanyol—.

Estada proposa l'endorrocament com a única solució per fer viable l'expansió de la ciutat, i argumenta en favor de la seva proposta la nul·la funcionalitat del recinte a causa dels progressos en la indústria de la guerra que han fet necessaris altres sistemes defensius. Les necessitats d'higiene i l'imperatiu de la pròpia expansió urbana resten valor a l'interès arqueològic que pugui tenir el fet de conservar-les. Estada proposa que al mateix temps es faci un estudi de l'eixampla de la ciutat, dient que mentre es discuteix la conveniència d'un pla d'eixampla, aquest s'està consolidant de forma caòtica i sense control. En el fons de la proposta d'Estada s'hi troba un projecte industrialista per a la ciutat. Augmentant la presència d'indústries a Palma, diu, creixeria la població, s'estimularia el comerç, i s'elevaria el benestar general.

Una altra obra d'aquest període que ha arribat a les nostres mans és un llibret publicat pel «Colegio Médico-Farmacéutico de Palma» que reproduïx els treballs de diversos especialistes (el propi Estada, Bernat Calvet, Miquel dels Sants Oliver, etc.) llegits en unes vetlles commemoratives de la inauguració de l'enderrocament.

I per acabar amb aquesta primera etapa, s'ha de citar l'obra de Bernat Calvet: el projecte d'eixampla de la ciutat. A partir d'aquest moment, segons diu Jesús Vicens (2), «se planteja per primera vez en la historia de Palma una política de ordenación, un cambio distinto de orientación de la ciudad». Malgrat que l'obra que tractam fóra publicada el 1909 (la Memòria del Pla), el propi Pla ja s'havia aprovat el 1901, i la mateixa Memòria estava ja redactada el 1897. En aquest cas, i gràcies al suport oficial, la producció científica no seria tant reflex de la realitat urbana com aquesta última vindria a ésser, en el futur, conseqüència de la primera. El Pla Calvet tancava una època, però n'obria una altra en la qual influiria poderosament. En opinió de Garcia-Delgado —(30) de la bibliografia— aquest Pla tindrà la responsabilitat de configurar la base morfològica de la ciutat moderna que haurà d'afrontar el desmesurat creixement econòmic i demogràfic del segle entrant. Calvet parteix de la base física de la ciutat emmurallada i dels ravals d'extramurs, i intenta unificar ambdós conjunts amb l'objectiu de reduir els alts costos econòmics que comporta una estructura tan dividida, així com proveir dels

serveis i equipaments mínims els ravals que fins aleshores no els tenien. La filosofia del Pla evidencia una manca de mires de futur. La seva vigència estava establerta en vint-i-cinc anys i la seva funció era —llegim textualment de la Memòria— «en vista de las necesidades y circunstancias de actualidad». Amb la idea d'ordenar el que s'anomena «creixement natural» de la ciutat, es passa per alt la promoció d'un determinat tipus de ciutat projectada en el futur. Així es desprèn d'aquestes paràgrafs que reproduïm: «El proyecto de ensanche que Palma necesita (...) no puede servir de pauta para reglamentar la construcción urbana durante siglos y siglos como se ha afirmado varias veces; pretender semejante cosa conduciría a resolver problemas que corresponden a futuras generaciones» (pàg. 49)/ «Cada generación necesita una ciudad diferente de las anteriores, y todo proyecto de ensanche ha de servir tan sólo para resolver necesidades de momento».

De base radiocèntrica, aquesta eixampla contempla una segregació social i funcional de l'espai, segregació que es planteja també com un «reconeixement» d'allò que la ciutat ja porta en el seu si: marcades diferències de funcions i de rendes entre els ravals de ponent i els del nord i llevant. La mateixa estructura radiocèntrica fomenta una gradació dels preus dels habitatges en sentit descendent a mesura que ens allunyam del centre. Essencialment, podem veure, es tracta d'un model d'eixampla i de ciutat oposat al racional i igualitarista d'Ildefons Cerdà. El propi Calvet manifestava la seva predilecció per les eixamples radials com les de París o Madrid en contra del que deia «monòton sistema de cuadrícula, tipus americà, que s'ha seguit a Barcelona».

Es defineixen nou barris a l'interior de l'eixampla, però es tracta de barris artificials que difícilment arribaran a diferenciar-se i a adquirir consciència. Diu Jesús Vicens que el Pla Calvet, malgrat que s'inspira en la ideologia «progressista» del moment, no recull les idees d'ordenació i d'estructuració pròpies del model progressista: «No hay una manifestación clara en el sentido de una distribución ordenada de las funciones sociales sobre el espacio urbano de Palma, ni tampoco un planteamiento homogeneizado del tipo de edificación» (VICENS, Jesús: op. cit.). En opinió del mateix autor, es tracta més bé d'un pla orientat a la parcel·lació del sòl per satisfer les fortes demandes de sòl urbà, el qual s'està convertint en un mercaderia de primera magnitud.

El problema més greu que restarà sense resoldre amb el Pla Calvet serà el de les relacions entre la ciutat antiga i l'eixampla: aquesta passarà a ésser un «afegit» a aquella, la qual romandrà com a centre direccional de tota la ciu-

tat. L'eixampla, per tant, es veurà mancada de serveis i mai no perdrà la seva dependència funcional envers el centre, que, cada cop més, es veurà sobreesaturat. Així mateix, les comunicacions s'orientaran entre les dues ciutats, la vella i la nova, però serà molt deficient la connectivitat entre els diversos barris de l'eixampla. Per últim, un altre fet del Pla Calvet que determinarà en bona mesura el creixement caòtic de la perifèria de Palma en el futur: ens referim al fet que no es posaren frens legals a l'edificació en els terrenys de fora de l'eixampla. Això provocà que, amb el temps, aquestes terres agrícoles fossin temptades pels interessos especuladors i noves urbanitzacions salvatges s'afegissin al teixit urbà de la ciutat.

3.2. Segona etapa (1911-1960):

«la Ciutat Moderna: etapa del creixement moderat»

3.2.1. Evolució de la ciutat

La data de 1907 marca el començament de la construcció de l'Eixampla. Pel què respecte a l'enderrocament de les murades, seran necessaris més de trenta anys (de 1902 a 1935) perquè s'acompleixi totalment l'empresa (només deixarien en peu el tram de la mar).

L'Eixampla es va consolidant de manera deficient i, si el Pla en té bona part de culpa, les Ordenances Municipals que s'havien d'encarregar de la seva materialització tampoc no s'aplicaren gaire. No s'hi ubiquen edificis públics i la densitat que assoleix és molt feble (cases baixes per a carrers molt amples, etc.). El 1931 Guillem Forteza afirma que els suburbis existents a fora de l'Eixampla estan creixent perquè no estan més mal dotats urbanísticament que la mateixa Eixampla. En aquesta, diu, «no hi ha clavegueres, ni canalització d'aigües potables, ni bons trespols...» —obra núm. (11) de la bibliografia—.

Pel que respecta a la Ciutat Antiga, durant aquest període anirà patint més i més els problemes d'excessiva concentració de funcions que li atribuï el Pla Calvet, la qual cosa farà necessària la intervenció del sector públic per reformar els espais que arpleguen més activitats. A l'obra esmentada de Jesús Vicens llegim: «Durante el período que va de 1900 a 1940 es cuando se realizó el ensanche de Palma y se urbanizaron los terrenos próximos al casco antiguo. Como consecuencia de este ensanche la población de Palma aumentó considerablemente pasando a 110.000 habitantes» (recordem que el 1900 no arribava als 70.000). L'any 1960 Palma ja comptarà amb uns 160.000 habitants.

3.2.2.- Evolució dels estudis

La producció intel·lectual que millor caracteritza la situació de la ciutat en aquest període

és la de caire urbanístic i ordenador de la nova ciutat que s'ha constituït i de la vella que està patint fortes disfuncions (producció que suposa la consolidació del «pensament urbanístic» que nasqué a Palma en els últims anys del segle anterior).

Respecte de la problemàtica de la Ciutat Antiga, entre 1916 i 1921 apareixen tres obres, totes aquestes fetes per arquitectes, que incideixen en el tema de la Reforma Interior.

Jaume Aleñá proposa una reforma del traçat dels carrers de Palma que tingui en compte el pla d'eixampla aprovat. Grans places i amples artèries..., en definitiva una autèntica sagnia urbana.

Gaspar Bennàzar proposa la construcció d'una sèrie de mercats en el marc d'una reforma interior de la ciutat. L'actual plaça i mercat de l'Olivar fou proposada per ell i rebé el suport oficial. Amb la idea del progrés, les seves propostes s'orienten cap a una remodelació de la Ciutat Antiga, enderrocant barris sencers i obrint amples vials. L'actual Passeig Marítim també deu el seu origen a una proposta de Bennàzar.

Guillem Forteza es caracteritza sobretot pel seu declarat tradicionalisme en qüestions constructives i artístiques en general. Reivindica de manera particular la presa en consideració de l'element estètic o artístic a l'hora de donar solucions a problemes d'urbanització. A part d'això, també propugna l'obertura de grans vials. Tracta també el tema de l'eixampla, de la que diu que s'ha de replantejar, s'ha d'estructurar en unes «zones urbanes». Les influències del racionalisme funcionalista es fan paleses en aquestes paraules seves: «cal enllaçar lògicament els diversos organismes, els serveis de la ciutat: és a dir s'ha de distribuir». Diu que s'han de delimitar una zona de negocis, una d'habitatges (subdividida a la vegada per nivell de rendes), una zona industrial i de comerç, i, finalment, una zona d'establiments insalubres.

Però durant aquest primer terç del segle XX no tot eren opinions favorables a la «modernització» de la ciutat sense respectar les senyes del passat, malgrat que aquesta fos l'opinió dominant (així com també hi havia discrepàncies respecte de l'enderrocament de les murades). Així com ja a finals del segle XIX José M. Quadrado criticava les reformes urbanes i el poc gust arquitectònic del moment, dominat per l'eclecticisme —obra núm. (2) de la bibliografia—, també, en aquests anys es deixen sentir veus més «romàntiques» que defensen la tradició i la conservació del patrimoni arquitectònic.

Una obra que edità la «Liga de Amigos del Arte» s'inclina cap a aquesta orientació. Els seus autors es manifesten contraris a l'estil funcional, tecnicista i de poc gust artístic que transpiren les propostes de reforma urbana que hem

vist. També es manifesten, de passada, en contra de l'enderrocament de les murades. Critiquen el mal entès modernisme o progressisme devastador de tot vestigi del passat, així com el pragmatisme extrem dels grups dominants de la societat ciutadana: hi havia altres solucions alternatives a l'enderrocament, però... «no se quiso, porque nada importa fundamentalmente a esta sociedad si no supone aumento de la contribución o cambio en las más pueriles rutinas» (pàg. 35). Reclamen igualment un major control popular de la política municipal de l'Ajuntament («Mallorca tiene una tradición artística que viene siendo ultrajada sin atender a la protesta de las gentes»).

I arribam d'aquesta manera a l'obra que tanca la producció intel·lectual d'aquest període: és el Pla d'Ordenació Urbanística de Gabriel Alomar. L'obra d'aquest important teòric de l'urbanisme s'ha d'inscriure dins el corrent organicista que en anys successius tant havia d'influir en l'urbanisme de l'Estat espanyol.

El mateix Alomar incidirà en la vella problemàtica, ara ja més testimonial que pràctica, de l'enderrocament. Diu que, si bé la densificació excessiva que havia assolit la població feia necessari d'alguna manera «alliberar» la ciutat de l'opressió dels seus murs, «tanto en el aspecto estético y monumental com en el higiénico, podía haberse hecho algo mejor que el arrasar totalmente aquella enorme cantidad de obra sin perjuicio de la circulación, ya que hubieran podido abrirse amplios boquetes en los puntos arteriales, tal como se ha hecho en muchas otras ciudades» / «¿Por qué no conservar, al menos, las históricas puertas monumentalizadas en medio de plazas y los fosos transformados en jardines?».

Aquest Pla d'Ordenació Urbanística comprèn dues parts ben diferents: un Pla de Reforma Interior i un Pla d'Eixampla. L'objectiu del primer era adaptar el casc antic a les necessitats circulatòries de la ciutat; amb el Pla d'Eixampla es pretenia enllaçar de manera unitària les urbanitzacions salvatges, tot ampliant tan poc com fos possible la superfície de la ciutat. Respecte de la Reforma Interior que pretenia, com deia el mateix Alomar, «adaptar morfológicamente el casco viejo a las nuevas necesidades», coincidim plenament amb la crítica que li fa García Delgado —obra núm. (30)—: «En este aspecto, el Plan Alomar no resuelve los problemas planteados en el casco viejo por el Plan Calvet, sino que se nos presenta como la culminación del mismo: al tratar de «descongestionar» el centro antiguo mediante la apertura de grandes vías se aumenta sus «posibilidades de utilización» con lo que la congestión no sólo no desaparece sino que aumenta proporcionalmente a dichas posibilidades». Del seu Pla d'Eixampla, en canvi,

se'n desprenen algunes realitzacions importants: es marquen uns límits a la superfície urbanitzable, per considerar-la «ya en franca desproporción con nuestra capacidad económica»; també es deixa veure una nova manera de concebre el creixement de la ciutat: «no es de prever (...) una futura urbanización de la zona rural próxima, pues aún en el supuesto de que el censo de población —cosa improbable— siguiera aumentando hasta no caber dentro de la zona urbana, la futura ampliación de la ciudad dábiera hacerse alrededor de los núcleos satélites». Pel que fa a l'interior de l'Eixampla es pretén una «nuclearització social» a partir de centres aglutinadors de la vida col·lectiva. El «barri» serà l'element d'aquesta estructura urbana que farà possible tal organització veïnal (és important la seva visió del barri com una comunitat d'un màxim de 20.000 habitants, amb vida pròpia i sobretot interclassista).

3.3.- Tercera etapa (1961-1985): «la Ciutat es menja l'Illa»

Amb la dècada de 1960 entrem en una etapa de signe essencialment diferent a tota la història mallorquina anterior. L'economia illenca es dispararà de la mà del monocultiu turístic.

3.3.1.- Primera subetapa (1961-76): «etapa del creixement accelerat»

3.3.1.1.- Evolució de la ciutat

Les conseqüències d'aquest relançament a nivell territorial seran una salvatge urbanització del litoral, una posterior proliferació d'urbanitzacions per a segona residència a l'interior, i, lògicament, un creixement desproporcionat de la capital, Palma, com a centre de gestió de tota l'economia del país.

La urbanització, per tant, acompanyà per tot arreu el creixement econòmic vingut de la mà del desenvolupament de la indústria turística. Precisament aquest caràcter «global» del fenomen urbanitzador que afectà la totalitat de la superfície mallorquina és el tret essencial d'aquesta etapa, tal com ho veié Albert Quintana en l'obra que més envant comentarem.

«La Ciutat es menja l'Illa» és una manera d'expressar el pes sobredimensionat que Palma assoleix en el context de Mallorca i de les altres illes. Val a dir que si a mitjans dels 1970 la població de Palma ha arribat a representar el 54% de la població mallorquina, a l'any 1960 aquesta xifra no arribava tan sols al 44%.

3.3.1.2.- Evolució dels estudis

La producció intel·lectual d'aquest període l'estructuram entorn de tres obres fonamentals: el PGOU de 1963, els treballs a què donà lloc la revisió d'aquell PGOU i que culminaran en un nou Pla General, signat per Ribas Piera, i, en

tercer lloc, l'obra singular d'Albert Quintana, *El sistema urbano de Mallorca*.

Com veim, les dues primeres obres afecten el planejament urbanístic de la ciutat. A aquesta qüestió, s'hi refereix Josep Palau d'una manera taxativa: «el planejament de ciutat a partir dels anys 60 va darrera els esdeveniments» (3). I res no és més cert. El Pla de 1963 sorgeix com a conseqüència de la necessitat imperiosa de sòl que es deduí de la forma territorial escollida per modelar l'impressionant desenvolupament econòmic de les dècades dels 50 i dels 60. El Pla Alomar se sotmet a revisió i dona pas al conegut com a Pla de 1963. Amb aquest naixeran els barris obrers de la perifèria, s'incrementaran fins a l'extrem les altures i densitats de l'Eixample, desaparixeran o es privatitzaran zones verdes del Pla Alomar, etc. En definitiva, aquest pla participa de totes les característiques desenvolupistes dels plantejaments de l'època i respon a la perfecció a la idea del pla com a agent legalitzador d'expectatives urbanístiques ja existents. Diguem a títol indicatiu que aquest pla fa una oferta de sòl en base a una projecció de 1.250.000 habitants per a la ciutat (Palma, aleshores en té uns 180.000).

Del treball immens que suposà el PGOU de Ribas Piera, aprovat el 1973, uns quants aspectes ens interessa ressenyar: formaren el seu equip tècnic una sèrie de professionals de les disciplines més diverses (arquitectes, economistes, sociòlegs, geògrafs...); entre les tècniques que emprà, així com en el seu llenguatge, es deixa sentir la influència del corrent «quantitatiu» (funcions matemàtiques, models, etc.); respecte a la visió que es dona de la ciutat, es deixa veure per primer cop un reconeixement de la tendència cap a la metropolitanització. Amb tot això, el Pla Ribas Piera no escapa al model «desenrollista» que ja caracteritzava l'anterior (si bé intenta pal·liar els excessos) i s'adapta igualment al Pla Provincial que s'aprovà el mateix any. Suposa una innovació respecte dels plans anteriors per tal com ja no considera la ciutat com una unitat de creixement radial i uniforme; l'entén, per contra, com una ciutat descompensada, no homogènia, i policèntrica; el seu creixement, quan ja s'han assolit unes dimensions que es consideren òptimes, ha de basar-se en els nuclis exteriors que es troben escampats arreu del territori municipal. Aquest pla parteix també de la necessitat de dotar Palma (i sobretot la perifèria) d'equipaments i de serveis. En opinió de Jesús Vicens el caràcter progressista del pla topà amb una administració tecnocràtica que desvirtuà la seva filosofia.

I, per últim, passem a analitzar breument *El sistema urbano de Mallorca*, tesi doctoral del que fou Director General d'Ordenació del Territori del Consell General Interinsular, Albert Quintana.

Malgrat que aquesta obra es publicà el 1979, a l'any 1974 ja n'apareixia, en forma d'article, un extracte, amb el títol de «Espacio y sociedad en Mallorca» (revista *Mayurqa*, vol. XII).

Hem de destacar en primer lloc la preocupació metodològica de l'autor que pretén fugir de la tradició descriptiva de la geografia mallorquina anterior i instaurar una geografia més sistemàtica (seguidor de les tesis de Schaeffer). Reivindica el mètode deductiu com a procediment científic i incorpora les tècniques quantitatives fins aleshores pràcticament desconegudes en el nostre àmbit. Metodològicament s'alinea amb Castells i amb d'altres pensadors que formulen una teoria espacial en el marc d'una teoria social general.

El treball parteix de la hipòtesi de considerar Mallorca, en la seva totalitat, com un espai urbà: amb funcions urbanes, bé residencials, industrials, d'oci, etc. Diu Quintana: «*Esta ocupación del suelo por las funciones urbanas, realizadas primordialmente a través de la actividad turística, ha contribuido a su vez al encogimiento del territorio facilitando de nuevo el proceso de urbanización en un fenómeno de crecimiento espiral y acumulativo*». Aquest procés ha provocat una reclassificació de la població activa envers una progressiva terciarització; les funcions agràries es reconverteixen o s'abandonen («*grandes extensiones de suelo agrario pasan a convertirse en reservas de suelo urbano, al tiempo que muchos municipios tradicionalmente considerados como rurales son, en realidad, núcleos dormitorio de una población que trabaja en otros sectores*»). Aquest procés genera igualment una progressiva concentració de funcions i de població a la capital, amb el desmantellament dels vells sistemes rurals de distribució.

3.3.2.- Segona subetapa (1977-85): l'«estancament del creixement»

3.3.2.1.- Evolució de la ciutat

Entram ja en l'última etapa. És la que comença amb la tan anomenada «crisi» i es perllonga fins al moment present. Vèiem que l'augment de la població de Palma en relació al total de l'illa es deturava entorn dels anys 1976-77 i romania estancat fins al 1984, moment en què s'observa una forta caiguda.

Les repercussions espacials (territorials i urbanes) de la crisi és encara avui un tema pràcticament inabordat a casa nostra. Quant a la conjuntura general, hem de dir que s'inaugura el retorn al sistema d'elegibilitat del poder polític i s'entra tot seguit en un procés autonòmic. En l'àmbit cultural, es constitueix la Universitat de Palma, i es pot dir sense por a exagerar que el nivell cultural de la ciutat es converteix, per primer cop després de molts d'anys, en tema de

preocupació per part de les institucions municipals (des d'aquí s'auspician moltes activitats perquè la cultura retorni als carrers de Palma). La fesomia urbana de la nostra ciutat es farà ressò d'aquests canvis polítics, institucionals i culturals: finalment s'inaugura el polèmic Parc de la Mar, i es van dotant les barriades de les infraestructures i dels serveis de què encara estaven mancades; la ciutat no creix i pateix els problemes que hem vist li vénen d'enrera: excessiva concentració de funcions al centre, absència de funcionalitat, per contra, de les exemples i mala comunicació entre aquestes, caos a la perifèria com a conseqüència d'un creixement mal planificat, etc. En aquests moments, una nova revisió del Pla General es troba en portes de l'aprovació definitiva, obstaculitzada mentrestant per desavenències polítiques —en lletra menuda— entre les distintes instàncies competents.

3.3.2.2.- Evolució dels estudis

La major quantitat i diversitat metodològica dels estudis urbans de Palma realitzats al llarg d'aquests últims vuit o deu anys palesen el canvi real, a nivell cultural, que s'ha produït —i s'està produint— en el si de la nostra societat.

Hem recollit en la nostra relació treballs que se situen en el camp de la Geografia de la Percepció i de la Geografia Històrica (la Geografia, i les Ciències Socials en general, entren, ara de manera decidida, en l'estudi de la problemàtica urbana). Des de les instàncies oficials s'impulsen estudis dirigits a la problemàtica de la subsistència dels barris més antics (degradació...), així com al coneixement de la realitat social diversificada a través de les diferents «zones urbanes» (enquestes d'opinió, etc.). Hi trobam també un estudi sobre l'evolució del transport col·lectiu a la nostra ciutat (evidentment, això guarda relació amb el fet que les Balears són avui la província amb major densitat de tràfic de tot l'Estat). El coneixement i l'ús que es fa de la ciutat també és tema de preocupació (apareixen obres de caire didàctic orientades a revelar als ciutadans els «secrets» de la seva ciutat). En definitiva, per tant, els problemes d'ordenació del creixement —que motivaren des de l'obra d'Eusebi Estada fins al Pla Ribas Piera— han deixat pas a altres tipus de preocupacions més pròpies d'una ciutat que ja ha viscut la seva «explosió» i que ara es troba en la necessitat d'acomodar la situació present en dos fronts: a l'interior, evitar la degradació dels barris més antics, i a l'exterior, corregir una desastrosa urbanització de la perifèria i «enllaçar» el nucli urbà amb la resta del territori mallorquí.

CONCLUSIONS

Apuntàvem al començament del nostre treball el fet que la major part de la producció intel·lectual referent a la nostra ciutat ha anat sempre al darrera dels fets, com una adhesió de la Ciència a allò que se'n diria «evolució natural» de la ciutat.

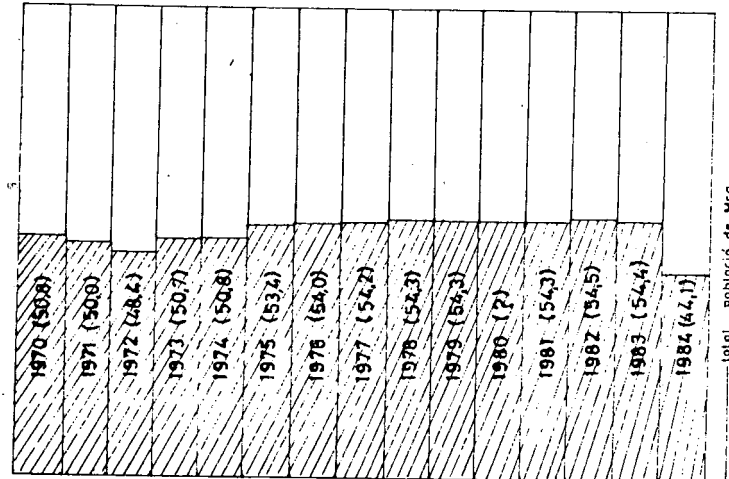
La frase és molt vaga i pot induir a error. En tot cas, intentem de verificar-la: no hi ha dubte que tant la proposta d'Estada com l'obra de Calvet se situen davant de la realitat material per modificar-la; el mateix diríem dels projectes de reforma interior i del Pla Alomar (bona part de les transformacions que proposen, avui, serien inacceptables, però això és una altra qüestió). A partir del Pla de 1963, incloent-lo, és quan tenim la sensació que la ciència i la investigació (la que es troba en mans del poder públic) compleix l'única funció de donar el vist i plau als interessos d'uns particulars que se situen per sobre del cos social. Per tant, valgui la puntualització: és sobretot a partir dels anys 60 quan es dona aquest fet lamentable; abans també hi devia haver interessos divergents, però, sens dubte, les transformacions que es feren a Palma —prèvia sanció de l'«estament pensant»— tingueren més en compte la voluntat dels ciutadans.

Ens adonem que fins ara estam fent referència tan sols a una part dels estudis urbans, aquella que afecta el planejament urbanístic (excloent l'obra d'Estada). La realitat és que fins als temps més recents hi havia la producció urbanística per una banda, i, per dir-ho d'alguna manera, la producció «literària» per l'altra (aquí hi entrarien des de Miquel dels Sants Oliver, José M. Quadrado, fins a Marius Verdguer, Escales, etc.). Evidentment, intentar aficar els uns i els altres dins el mateix calaix, encara que sigui amb l'etiqueta genèrica dels «estudis urbans», sembla forçar la cosa. D'això deduïm, com a pas següent, que aquells que s'han ocupat de la ciutat, a través de propostes encaiminades a incidir en la seva evolució, han estat els tècnics (arquitectes i enginyers) i sols els tècnics. I això ha estat així fins, podríem dir, la dècada de 1970. Aquest fet potser es deu més a l'evolució pròpia de les distintes ciències que no pas a la situació concreta de la nostra ciutat; però, de qualsevol manera, és un fet important a constatar.

Per últim, i encara que del que acabam de dir se'n pugui desprendre que en avui dia la Ciència, en general, s'ha reconciliat amb el fet urbà, la realitat és que encara cal reivindicar una major i més diversificada participació en la problemàtica urbana. La pluridisciplinarietat en aquesta qüestió és, encara avui, un objectiu a assolir.

Gràfic 3

Percentatge de la població de Palma sobre el total de l'illa.

Font: Memoria Comercial y de Trabajos. C.O.C.I.N. de Palma de Mallorca

NOTES

- (1).- «Zones polèmiques»: tres trinxes de 1.250 mts. d'amplària conjunta, que corrien paral·leles al cinturó emmurallat per la seva part exterior. En els seus terrenys imperaven diversos impediments legals per a l'edificació.
- (2).- Obra núm. (31) de la bibliografia.
- (3).- PALAU LLOVERES, Josep: «Urbanisme» a AAVV, *Cent anys d'Història de les Balears*. Ed. «SA NOSTRA» - Salvat. Estella (Navarra), 1982.

BIBLIOGRAFIA AUXILIAR

BASSA, Ramon; BOVER, Jaume; CARLOS, Pere: *Llibres editats a Mallorca (1939-1972)*. Col·lecció TURMEDA (dirigida per la LLIBRERIA TOUS). Ed. J. Mascaró Pasarius. Palma de Mallorca, 1972.